

ԽԱԴԱՎԱՆՔ-ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ

ԲԱԳՐԱՏ ՈՒԼՈՒԲԱԲԵԱՆ

ՄՈՒՐԱԴ ՀԱՍՐԱԹԵԱՆ

Հին Արցախ-Պաշենի Առանշահիկ նախարարական-իշխանական տունը 12-րդ դարի երկրորդ կէսին բաժանուել էր երեք ճիւղի, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր բնագաւառը, վարչա-քաղաքական բաժանումը եւ հոգեւոր-մշակութային կեդրոնները: Այդ նորաստեղծ իշխանութիւններն էին. Ներքին Պաշենինը՝ խոսանաբերդ իշխանանիստով եւ հոգեւոր կեդրոն Գանձասարով, Կեդրոնական Պաշենինը կամ Հաթերքինը՝ Հաթերք իշխանանիստով եւ հոգեւոր կեդրոն Դադի վանքով, եւ Վերին Պաշենի կամ Մարայ իշխանութիւնը՝ Մար գիւղաքաղաքով ու Սաղաւանք հոգեւոր կեդրոնով:

Ժիշդ է, 13-րդ դ. առաջին կէսում Հաթերքի իշխանութիւնը, հզօր իշխան Վախտանգի մահից յետոյ, սպառուել էր, եւ իշխանութեան տարածքն էլ բաժանուել էր ներքին խաչենցիների ու ծարեցիների միջեւ, որի շնորհիւ Մարին անցած առաքելադիր Դադի վանքը պէտք է դառնար իշխանութեան հոգեւոր կեդրոնն ու տոհմական տապանատունը, սակայն սա չխանգարեց, որպէսզի Սաղաւանքը մնար յարգուած եպիսկոպոսանիստ՝ եւ վայելէր Մարայ իշխանութեան պայազատների յատուկ հոգածութիւնն ու խնամքը: Աւելին, աղբիւրներից յայտնի է, որ ուշ ժամանակներում եւս այն շարունակում էր մնալ իրրեւ իշխանութեան տոհմական գլխաւոր տապանատունը: Իսկ որ այն բոլոր ժամանակներում էլ եղել է Արցախի Մեծ-Կողմանք կամ Մեծ-Կվենք գաւառի առաջնորդարանը, դա կասկածից դուրս է:

Նաղապանքը գտնուում է Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ գետի աջ ափին, Վաղուհաս գիւղից 5-6 քմ. դէպի արեւմուտք, մի անտառածածկ լեռնաբազուկի վրայ:

Աղբիւրներում անունը վկայուած է հետեւեալ ձեւերով՝ Նաղապանք, Նաղի վանք, Նաղայի վանք, Նաղարի վանք: Վանքի գլխաւոր տաճարի արեւմտեան պատի տակ այժմ էլ կոտորուած-ընկած է մի տափակ քար, որի վրայ ՈԿԴ (1215 թ.) փորագրուած արձանագրութիւնն ասում է. «Ես Հասան եւ մայրն իմ Շուշիկ շինեցաք զսուրբ Կարապետս (երեւի եկեղեցի կամ մատուռ՝ նոյն վանական համալիրում, Բ. Ու, Մ. Հ.) ի Նաղա տապատունս...»: Թ. Օրբելին վանական համալիրի դարպասի կամարի տակից արտագրել է ՁԺԴ (1265 թ.) քանդակուած մի արձանագրութիւն, որի մէջ՝ «Ես Աւհանս միաբանեցա սուրբ ուխտիս Նաղի, տվի զԾառատականց այգետեղն...»¹: Կիրակոս Գանձակեցին, Նաչենի Գրիգորիս եւ Եղիա եղբայր վարդապետների մասին խօսելիս, յիշում է, որ նրանք վախճանուել են եւ «կան ի պահեստի յաստուածափայլ տանն Նաղայի»²: Երկար ժամանակ Մարայ Դոփեան իշխանական տան տոհմական սեփականութիւնը եղած «Թարգմանչաց» յայտնի Աւետարանի 1312 թ. գրուած յիշատակարանում նշուած է, որ Դոփեան Գրիգոր իշխանի կին (Տարսայիճ Օրբելեանի դուստր) Ասփան «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ զարդարեաց զանազան սպասիւք եւ շինուածովք զեկեղեցիս Հայաստանեաց. ստացաւ զսուրբ աւետարանս յարդար ընչից իւրոց եւ ընծայեաց ի սուրբ ուխտն իւր Նաղարի վանս»³:

Բոլոր այս անունները «Նաղապանք»-«Նաղի վանք»-ի տարբերակներն են: Իսկ «Նաղա»-«Նաղի»-ի ուղիղ ձեւն էլ «Նաղ»-ն է, անձնանուն, որ պատկանում է Սիւնիքում եւ Արցախում քարոզչութիւն կատարած հայ առաջին հոգեւորականներից մէկին՝ Նաղ Եպիսկոպոսին: Այս եպիսկոպոսի անուամբ է կոչուել, ուրեմն, Մարայ եպիսկոպոսանիստ-հոգեւոր կեդրոնը⁴:

1. ՍՄՇՄ ԳԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտի լեկսիկրատեան քաժանմունքի արխիւ, Թ. Ա. Օրբելու ֆոնտ, ձեռագիր տետրակ՝ Նաչենի վրձագրերը:

2. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 270:

3. Մաշտոցի անուան Մատենադարան, Ձեռ. թիւ 2743, էջ 113բ:

4. Յովհ. Եպս. Շահիաբունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի եւ Հինգ Գաւառացն Արարատայ, Ա. հտր., էջմիածին, 1842, էջ 163: Մաղափա Արեւապ. Օրմանեան, Ազգապատում, Ա. հտր., Ա. մաս, Պէյրութ, 1959, էջ 46: Գիրք Թղթոց, Թիֆլիս, 1901: Այստեղ վանական վարդապետն է տեղեկացնում որ Եղիշէն եւ Նաղը հայոց բրիտանութեան դարձի նախակարապետ Թաղէոս առաքելի 70 աշակերտներից են եղել. «Եւ Եղիշէ եւ Նաղայ Բ(2) յերանասնիցն են եւ գնացին ի կողմանս Աղուանից հրամանաւ Թաղէոսի եւ անդ կատարեցան...»:

«*Խաղափանք*»-«*Խաղարի փանք*», զարաբաղեան բարբառի արտասանական առանձնայատկութիւններին ենթարկուելով, հնչում է նաեւ իբրեւ «*Խաթրափանք*»-«*Խըթրափանք*»:

Խաղափանքը գոյութիւն է ունեցել վաղ միջնադարից եւ ունեցել է կաթողիկէ տաճար, երկրորդական եկեղեցիներ, մատուռներ եւ օժանդակ բազմաթիւ շինութիւններ: 12-րդ դարի առաջին կէսում այն ենթարկուել է անլուր աւերածութեան. 1139 թ. մեծ երկրաշարժից տուժել էր սաստիկ, երբ պակասն էլ 1143 թ. սելճուք թուրքերը լրացրին: Չոլի զօրապետի գլխաւորութեամբ նրանք եկան ապստամբած խաչենցիների վրայ եւ վրէժ հանեցին հոգեւոր կեդրոններից՝ հիմնայատակ աւերելով եւ սրբութիւններն էլ գերեզմարելով⁵:

Վանքի վերստին շէնացումը կապուած է 12-րդ դարի վերջի եւ 13-րդ դարի սկզբի Հիւսիս-արեւելեան Հայաստանի հոգեւոր մշակոյթի զարգացման մեծ երախտաւորներից մէկի՝ Յովհաննէս վարդապետ Խաչենցու անուան հետ:

Վերին Խաչենի իշխանական տան պայազատներից էր Յովհաննէս վարդապետը: Վաղ հասակից կուսակրօնութեան տրուած լինելով՝ նա բազմակողմանի կրթութիւն ստացաւ, ապա նախ հոգեւոր ծառայութիւն կատարեց հայրենի նահանգում, եղաւ Սարգիս Չաքարեան ամիրսպասլարի երկու զաւակների՝ Չաքարէի եւ Իւանէի դաստիարակը⁶. իսկ դարի 70-80-ական թուականներին առաջնորդութիւն արեց Սանահինի վանքում, 90-ականներին՝ Հաղբատում:

Սանահինում նա կառուցել է Ամենափրկիչ եկեղեցին ու նրա գաւիթը (1181 թ.), վերակառուցել է կաթողիկէ տաճարը (1184 թ.): Հաղբատափանքի առաջնորդութիւնը պէտք է վարէր նաեւ 1206 թ.ից մինչեւ 20-ականների կէսը՝ այստեղ էլ կառուցելով հռչակաւոր մեծ գաւիթը, վերակառուցելով Ս. Գրիգոր եկեղեցին, զարկ տալով գրչութեան գործին ու մանրանկարչական արուեստի զարգացմանը⁷:

Սակայն Հաղբատի առաջնորդութեան ընդմիջումին (մօտաւորապէս 1195-1205 թթ.) Յովհաննէս վարդապետը նորից եղաւ Խաչենում, վերականգնեց Խաղափանքը եւ 1204 թ.ին աւարտեց նրա գլխաւոր տաճարի կառուցումը, որի մասին պատմում է տաճարի արեւմտեան պատին, գլխաւոր դրան ձախակողմը դրուած հետեւեալ շինարարական

5. Սամուէլ Անեցի, *Հաւաքմունք Ի Գրոց Պատմագրաց*, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132: Ալիշան, *Հայապատում*, Վեներիկ, 1901, էջ 386:

6. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 171:

7. Յովհաննէս Խաչենացու գործունէութեան համգամամբները տես՝ Բ. Ուլուքարեան, *Ծարեցի Իշխանազունները Հաղբատ եւ Սանահին Վանքերի Առաջնորդներ*, «Էջմիածին», 1974, ԺԱ, էջ 43-50:

արձանագրութիւնը՝ «Ի ՈՄԳ (1204) թուիս ես տէր Յովհաննէս շինեցի զեկեղեցիս եւ ժողովեցի զխաչ եւ զգիրք, որ ի սմա եւ արկի զՋոթացն այգին եւ զմատաղիսն բազում աշխատութեամբ եւ ետու զվանքն իւր ամէն սահմանաւն իմ աղբարս Հասանա եւ իւր որդեացն՝ Հաթերքո տեառն միջնորդութեամբ: Ով խափանէ, խափանեցի ի կենացն Աստուծոյ»⁸:

Այս արձանագրութիւնն ունի նաեւ երկրորդ մաս, որ Յովհաննէս եպիսկոպոսի եղբայր Հասանն է գրել՝ «Յանուն Աստուծոյ այս իմ գիր է Հասանա, որ երբ իմ աղբերս շինեաց ու զվանքս ինձ երես, ես զՅնծորոբակս իւր սահմանաւն ի յեկեղեցիս տուի: Ով հակառակ [կ] [կ]ա, Աստուծոյ է հակառակ, եւ զայս գիրս խափանէ, չունի թողութիւն յԱստուծոյ»:

«Հաթերքի տէրը» քառասուն տարի իշխանութիւնը վարելուց յետոյ Դադի վանքում կրօնաւորութիւն արած Հասան իշխանի որդի Վախտանգն էր, Սաչենի գահերէց տիրակալը, Մխիթար Գոշի եւ առհասարակ ժամանակի հայ մշակոյթի նշանաւոր հովանաւորը⁹: Իսկ Յովհաննէսի եղբայր Հասանը Մարայ կամ Վերին Սաչենի իշխանն էր, Սարգիս Զաքարեան ամիրսպասալարի դուստր Դոփի ամուսինը: Այս արձանագրութիւնից յետոյ աղբիւրները լռում են Հասանի մասին, որ նշան է, թէ վախճանուել է:

Հետագայում, մինչեւ քսանական թուականները, իշխանութիւնը վարում էր Դոփը, որից եւ իշխանական տունը հետագայում կոչուել է Դոփեան:

Ուրեմն, Յովհաննէսը կառուցել է վանքի կաթողիկէն՝ «բազում աշխատութեամբ» այնտեղ հաւաքելով խաչեր, գրքեր, վանքին նուիրել այգի ու մատաղիս (մատաղ այգի) եւ այս բոլորը Հաթերքի տէր Վախտանգի միջնորդութեամբ յանձնել եղբայր Հասանին ու նրա որդիներին: Նշանակում է՝ Սաչենի տարածքում ստորադաս իշխանութիւնների այսօրինակ գործարքներն անգամ կատարւում էին գահերէցի միջամտութեամբ:

Յովհաննէսի այս արձանագրութիւնը մեր վանքերին կից ստեղծուած մատենադարանների մասին անդրանիկ վիժական յիշատակագրութիւններից է: Յովհաննէսի հիմնադրած մատենադարանը հետագայում հարստացել է ինչպէս տեղի գրչական կեդրոնի արտադրանքով, այնպէս

8. Այս արձանագրութիւնը՝ մէկ ամբողջական փաթի վրայ, այժմ գտնւում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ցուցասրահում:

9. Վախտանգի տոհմանրանութիւնը եւ իշխանութեան հանգամանքները տես՝ Բ. Ուլուքաբեան, *Սաչենի իշխանութիւնը Ժ-ԺԱ. Դարերում*, Երեւան, 1975, էջ 144-153, նաեւ՝ գրքին կցուած տոհմաճառը: Մխիթար Գոշ, *Գիրք Դատաստանի*, աշխատասիրութեամբ Խոսրով Թորոսեանի, Երեւան, 1975, «Առաջաբան», նաեւ էջ 546-549:

էլ ներմուծուած բազմաթիւ ձեռագրերով, մանաւանդ, որ այդ մասին հոգում էին իրենք՝ Մարայ տէրերը: Այս ներմուծումները կատարուած էին տարբեր ճանապարհներով, որոնցից նշելի է յատկապէս կողոպուտի ենթարկուած ձեռագրերի ետգնումը, կամ՝ ինչպէս ընդունուած է ասել, գերեզմանութիւնից փրկել-տունդարձնելը: Այս տեսակէտից հետաքրքիր է ճակատագիրն այն ձեռագրի, որ յայտնի է «Գետաշէն»ի անուամբ: Դա մի փառահեղ Աւետարան է, Հաղբատի ձեռագրական ու մանրանկարչական դպրոցի ամենաբարձրարուեստ գործերից մէկը, որ ստեղծուել է 1211 թ. «յառաջնորդութեան տեառն Յովհաննիսի սրբասիրի», այսինքն՝ Պաղավանքը կառուցողի: Այն տարագրուել է ստեղծման վայրից եւ ո՛վ գիտի՝ ինչպէս կը դասաւորուէր հետագայ րախտը, եթէ հենց Պաղավանքում կրթութիւն ստացած Սարգիս անունով մի քահանայ 1223 թ. մեծ փրկազնով չառնէր այն ու չբերէր Պաղավանք («իւր տեղի սննդեան»): Այդ մասին պատմում է Սարգիսի յիշատակարանը՝ գրուած նոյն Աւետարանում. «Արդ երանելիս Սարգիս իբրեւ զիմաստուն վաճառական ի խնդիր պատուական մարգարտին եւ գտեալ զսա ի գաւառին Անոյ մեծայծախ, ոսկեգիր եւ ոսկեճաճանչ ծաղկաւք զարգարեալ ըստացաւ զսա ի հալալ ընչից իւրոց... եւ ընծայեաց զսա Մեծ-Կողմանց եպիսկոպոսարանիս, որ է իւր տեղի սննդեան»¹⁰:

Պահպանուել է Հասանի ու Դոփի որդու՝ Գրիգոր իշխանի, մի յիշատակարանը, որ պատմում է Գրիգորի մասնակցութիւնը թաթար-մոնղոլների արշաւանքներին, թուարկում Կարնոյ երկրում, Կապադովկիայում եւ այլուր սելճուք-թուրքերից փրկուած այն ձեռագիր մատենաները, որոնք յետոյ պէտք է հանգրուանէին Պաղավանքում: Գրիգորն իր փրկած հայրենի յիշատակներն է թուարկում, ապա՝ «զտառս աստուածային... բերաք ի տէրութիւնս մեր. զծաղկալից րուրաստան զԱւագ տօնական եւ միւս այլ տօնական... Յովհանն եւ զԱւետարանն... զոր ի քաղաքէն Կարնոյ բերաք... եւ տուաք ի բնիկ հայրենական սուրբ ուխտս մեր Պաղայի վանիցս: Ի միւսում ամի այլ գնալով ընդ նոսա (մոնղոլների հետ) եւ ի մայրաքաղաքն Կապադկացոց նահանգին եւ անդի առեալ զԱւետարանն պարոնն իմ Աւագն եւ ետ ինձ... եւ բերել ետու ի նախասացեալ սուրբ ուխտս»¹¹:

10. Մատենադարանի Ձեռ. քիւ 6288, էջ 348բ-350ա: Ձեռագրիս նկարագրութիւնը տես՝ Մ. Բարխուդարեանց, *Արցախ*, Բագու, 1895, էջ 262-263: Հանգամանալից քննութիւնը՝ Գարեգին Յովսէփեան, *Հաղբատի Դպրոցի Մի Գլուխ Գործոց* (Գետաշէնի Աւետարանը), «Նիւրբեր եւ Ուսումնասիրութիւններ», Ա. պրակ, Երուսաղէմ, 1935, էջ 41-75:

11. Մատենադարանի Ձեռ. քիւ 7347, էջ 343բ: 1166 ք. Հռոմկլայում ընդօրինակուած այս ձեռագիրը հետագայում ընկել է Լեւոնականի մօտ գտնուող Օրբաֆիլիսա (այժմ՝ Մայիսեան) գիւղի եկեղեցին: Հիմա պահուում է Մաշտոցի անուան Մատենադարանում:

Ծարայ տէրերի հոգատար ուշադրութիւնն իրենց հոգեւոր կեդրոնի նկատմամբ միշտ էլ բորբոք է մնացել: Զեռագրական տեղեկութիւններով կարելի է հաստատել, որ վանքում, մի կարճ դադարից բացի, մնացած ամբողջ ժամանակն անխափան գործել են նրա ուսումնարանն ու ձեռագրատունը:

Վանական համալիրի ճարտարապետական կերպարն անխաթար ու առաւել բարւոք պահելը եւս ծարենցի աշխարհիկ ու հոգեւորական իշխանագուճներին մշտական մտադռնութիւնն է եղել: 1215 թ. Հասանն ու իր մայր Շուշիկը կառուցել են Սուրբ Կարապետ եկեղեցին, որի մասին հաղորդում է իրենց իսկ արձանագրութիւնը: 1225թ. Յովհաննէսաշէն տաճարի դաւիթն է կառուցել ինքը՝ իշխանութեան տնօրէն Դոփը, տաճարի հիւսիսային պատի արեւելեան անկիւնում մի քարի վրայ արձանագրելով այդ կառուցման փաստը՝ նուիրատուութիւնների հետ միասին:

Վանքը մեծ նորոգումների ու կառուցում-լրացումների է ենթարկուել Հասան Բ.ի որդի Գրիգոր Բ.ի եւ նրա կին Ասփայի կողմից 13-րդ դարի վերջում եւ 14-րդի սկզբում¹²:

Հետագայում եւս նորոգումներ կատարուել են: Սակայն ազգոյունլու եւ գարա-գոյունլու թուրքերի զօնդակ տիրապետութեան տարիներին համարեա լրիւ կանգ էր առել կեանքն ինչպէս Խաթրավանքում, այնպէս էլ հարեւան հոգեւոր կեդրոններում: «Ի վանորայքս մարդ չկար, որ առաջն գար եւ չէն պահէր եւ զեկեղեցիքս լուսաւորէր», — դառնութեամբ արձանագրել են Ծարայ տէրերը 15-րդ դ. սկզբին¹³: Սակայն սրանից անմիջապէս յետոյ էլ վերականգնում է հոգեւոր կեանքի ընթացքը, չնայած բռնակալական լուծը դեռ չէր թօթափուել, եւ ժողովուրդը տնքում էր ծանր հարկերի տակ: Հետագայ ժամանակից (1694 թ.) մնացած մի ձեռագիր-յիշատակարանում Խաթավանքի հոգեւորականը նշում է, թէ «նորոգեցաք զսուրբ աթոռս Խաղէի աստուածափառ սուրբ ուխտս՝ ի դառն ամանակի, յորում նեղինք ի բռնաւորաց»¹⁴:

Հայկական համարեա բոլոր վանքերն ու եկեղեցիները կառուցուած են առաւել հին սրբավայրերում, հնագոյնները՝ հեթանոսական մեհեանների ու տաճարների փլատակների վրայ: Միջնադարեան Խաչենում, այս աւանդոյթի կողքին, սովորական է եղել նաեւ մի այլ

12. Տես՝ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի Զեռ. թիւ 2743-ի յիշատակարանները:

13. Ա. Լ. Եակոբսոն, Հայ Միջնադարեան ճարտարապետութեան Պատմութիւնից (ԺԳ. դ. Գանձասարի Վանքը), «Արեւելի ժողովուրդների Մշակոյթի Պատմութեան Ուսումնասիրութիւններ», ժողովածու՝ նուիրում Յ. Ա. Օրբելուն, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1960, էջ 146, 152(նուսբէրէն):

14. Նոյնը:

կարգ. կառուցուած նոր շինութեան մէջ պահպանել են նաեւ հնի յիշատակները, մանաւանդ, եթէ այդ հինը կործանուած է եղել անբնական եղանակով: Փլատակուած յուշարձանների յիշատակներին մեծ տեղ է տրուել առանձնապէս այն շէնքերում, որոնք կառուցուել են 12-րդ դ. երկրորդ կէսում եւ 13-րդի սկզբին: Դա սելճուք թուրքերի կատարած աւերածութիւնների պատասխանն էր, մի երեւոյթ, որ իր փայլուն դրսեւորումն է գտել Դադի վանքում, Խաղափանքում եւ միւս վանական համալիրներում: Դադի վանքում Հասան Կրօնաւորեալը 1180-ական թուականներին կառուցել է մի փոքրիկ եկեղեցի, որի պատերի մէջ, ներսից ու դրսից, ագուցուած են առաւել հին քարեր՝ վիմագրերի պատառիկներով, զարդաքանդակներով, հին ու նոր խաչքարեր՝ համապատասխան գիր ու թուականներով, հաւասարաթեւ խաչերով քարեր, որոնց տիպը թուագրւում է 4-6-րդ դարերով: Այս յիշատակների մէջ տեղ է գտել նոյնիսկ մի ջրաղացքար, որ «զարդարում է» դռնագլուխը: Այս նշանակում է՝ սելճուքները ջրաղացն էլ են աւերել, եւ շինարարները փրկել-պահել են «նահատակուած» ջրաղացի մասունքը: Եւ, այսպիսով, Հասանի եկեղեցին իր եւ աւելի վաղ ժամանակների համար դարձել է իւրայատուկ թանգարան-ցուցահանդէս:

Տասներկուերորդ դարի առաջին կէսում աւերուած Խաղափանքի համար էլ նոյն նշանակութիւնն ունի Յովհաննէս վարդապետի կառուցած տաճարը, որի պատերի մէջ, դրսից ու ներսից, տեղաւորուած են հին խաչքարեր ու արձանագրութիւնների պատառիկներ կրող քարեր: Յովհաննէս վարդապետի շինարարական արձանագրութեան «ժողովեցի զխաչս» հենց այդ խաչքարերն ու խաչաքանդակներով քարերը պատերի մէջ տեղադրելն է նշանակում: Հին քարերի վրայի վիմագրական պատառիկներն այժմ, դժբախտաբար, եղծուած են, սակայն մնացել են սակաւաթիւներ, որոնցից ուշագրաւ է տաճարի ներսում, հիւսիսային պատի մէջ ագուցուած մի քար: Նրա վրայ կայ տասներեք տողանոց հետեւեալ արձանագրութիւնը. «Ես Սեւադա՝ դուստր Դեսուժա, շինեցի զեկեղեցիս եւ ետու զԿորդաճոդո սուրբ նշանն մեծ ծախիւք ի սմա վասն իմ հոգոյս: Արդ առաջնորդ ով լինի ի սմա, զառաքելոցն տաւնին ետն: Դ: աւր ժամ իմ հոգոյս արասցէ յամէն ամի: Որ խափանէ, իմ մեղացս պարտական է: Թ: ՈՒԱ:» (1182 թ.):

Այս արձանագրութիւնից կարելի է եզրակացնել, որ Յովհաննէսի տաճարը կառուցելիս քանդել են նաեւ Դեսուժի դուստր Սեւադայի կառուցած մի աննշան եկեղեցին, եւ նրա շինարարական արձանագրութիւնն էլ դրուել է նորակառոյց տաճարի ակնառու տեղում, որպէսզի եւ յիշատակը պահպանուի, եւ Սեւադայի մատուցուելիք պատարագները չմոռացուեն:

Տաճարի արեւելեան պատում, դրսից, բեմի առաջացրած կորութեան մէջ ագուցուել է մի գեղեցիկ (արդէն կիսամաշ) խաչքար՝ հինգ տողանոց հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Թվ: ՈԽԸ: (1199 թ.) ես Վարդան կանգնեցի զխաչս հոգոյ իմոյ: Յիշեցէք ի Քրիստոս»:

Յովհաննէսաշէն տաճարի միւս հետաքրքիր արժանիքն էլ կտուրն իրենց վրայ պահող չորս սիւների յարդարանքն է: Սիւների մոյթերին, հայեացքով դէպի արեւմտեան մուտքը, կենդանիների գլուխներ են քանդակուած՝ մէկական քանդակ իւրաքանչիւր սիւնի մոյթի ճակատին: Մի 20-25 տարի առաջ պարզ երեւում էր, որ առաջին երկուսը եզների գլուխներ են, ետեւիները՝ խոյի եւ առիւծի: Այժմ քայքայուած են ելուստները, եւ դժուար է նրանք իրարից տարբերել: Սակայն կարելորն այն է, որ քանդակները դեռ կան եւ մեզ օգնում են պարզելու իրենց հետ սերտ առնչութիւն ունեցող մի կարեւոր հարց:

Մենք չենք կարծում թէ Խաղափանքի այս քանդակներն արուեստի բարձր արտայայտութիւն են, կամ՝ իրենց տեսակի մէջ մի արտաքոյ կարգի երեւոյթ: Ընդհակառակը, նրանք հայկական միջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ լայնօրէն տարածուած երեւոյթի դրսեւորում են հանդիսանում՝ արտասովոր միայն նրանով, որ դրուել են սիւների մոյթերին, շատ ցածր, եւ աղօտ լուսաւորուած տաճարի ներսը դիտողին այնպէս է թւում, թէ այդ գլուխների ետեւում մարմիններ էլ կան, որոնք եթէ փորձեն շարժուել, իրենց հետ կարող են տանել տաճարը, կամ թերեւս՝ իրենց ետեւից կը քաշեն բեմը:

Ուրիշ տաճարներում այս տեսակ քանդակները սովորաբար տեղադրուած են լինում բարձր տեղերում, յատկապէս գմբէթատակի տարածութեան մէջ: Ա. Լ. Եակոբսոնը եւ Ստ. Մնացականեանը արդէն առիթ ունեցել են անդրադառնալու համանման երեւոյթի հարցին: Խօսելով Գանձասարի տաճարի քանդակագործական յօրինուածքում տեղ գտած եզան գլուխների ու արծիւների մասին, նրանք գտնում են որ դրանք միջնադարեան մեր ճարտարապետական կառոյցներում լայն տարածում ունեցող պահպանիչ խորհրդանշանների կերպարներ են¹⁵: Ստ. Մնացականեանը միաժամանակ դիտել է Գանձասարի ու Սանահինի վանքերի մի քանի քանդակների նշանակալից նմանութիւնը՝ փորձելով այն բացատրել ինչ-որ աւանդոյթով: Ահա թէ նա ի՛նչ է գրում այդ առթիւ. «Այստեղ (Սանահինի Աստուածածին եկեղեցում.— Բ. Ու., Մ. Հ.) եկեղեցու ներսում, գմբէթատակ չորս տրոմպներից ցած տեղեւորուած են մարդու, խոյի եւ երկու եզների գլուխներ ներկայացնող բաւականին ուժեղ ելուստ ունեցող, համարեա թէ կլոր

15. Ա. Լ. Եակոբսոն, Նշ. աշխ., էջ 142, 152:

քանդակներ: Ուշագրաւ է, որ քանդակների ճիշդ նոյն խումբը (մարդ, խոյ եւ երկու եղներ), այս անգամ արդէն գմբէթատակ առաքաստների վրայ, հանդէս է գալիս նաեւ... Գանձասարի տաճարում: Այստեղ հիւսիս-արեւմտեան առաքաստի վրայ պատկերուած է մարդու դիմաքանդակ, հարաւ-արեւմտեան առաքաստի վրայ՝ խոյի գլուխ, իսկ հարաւ-արեւելեան եւ հիւսիս-արեւելեան առաքաստների վրայ՝ եղների գլուխներ: Հետաքրքիր է, որ քանդակներն ունեն ճիշդ եւ ճիշդ նոյն դասաւորութիւնը, ինչ Սանահինի Աստուածածին եկեղեցում, հանգամանք, որ հազիւ թէ պատահական լինէր եւ անշուշտ կապուած է ինչ-որ դեռեւս մեզ լրիւ ոչ հասկանալի աւանդոյթի հետ»¹⁶:

Իրաւացի է գիտնականը. նշուած քանդակների չորս թիւը եւ, մանաւանդ, բնորոշները (մարդ, խոյ, արծիւ եւ այլն) կապուած են հին այնպիսի հաւատալիքների ու աւանդոյթների հետ, որոնք յայտնի են բնագիտութեան ու փիլիսոփայութեան պատմութեանը եւ դիտւում են որպէս աշխարհի նիւթականութեան վերաբերեալ հին աշխարհի փիլիսոփաների կոնկրետ պատկերացումներ: Դեռեւս յոյն փիլիսոփայ Զենոնը (Ք. Ա. 490-430 թթ.) ապա աւելի հանգամանօրէն Արիստոտելը (Ք. Ա. 384-322 թթ.) գտնում էին, որ բնութեան զարգացումը կատարւում է չորս տարրերի՝ հողի, ջրի, հրի եւ օդի փոխներդրածութեամբ¹⁷: Այս պատկերացումն է ընկած նաեւ վաղ միջնադարեան հայ փիլիսոփաների (Եզնիկ Կողբացի, Անանիա Շիրակացի եւ այլք) աշխարհըմբռնման հիմքում: Շիրակացին, օրինակ, օտար եւ հայրենի նախորդների օրինակով կարծում էր, որ աշխարհի հիմքը չորս տարրերն են կազմում: Նա գրել է. «Առաջինն՝ հուր, երկրորդն՝ հողմ, երրորդն՝ հող, չորրորդն՝ ջուր... Այլ երկինք եւ երկիր եւ որ միջոցիս են հաստատութիւնք ամենայն, որ ի նոսա, յայս նիւթոց կազմեցան...»¹⁸:

Չորս տարրերի մասին եղած այս պատկերացումը մտել է մարդկային մշակոյթի շատ բնագաւառներ, հիմք դարձել արուեստի շատ ու շատ սկզբունքների համար: Այն իր հիմնաւոր տեղն ունի նաեւ հայ մշակոյթի մէջ՝ սկսած հնագոյն ժամանակներից: Հայաստանի տարածքում, սկսած հենց Վանի թագաւորութեան ժամանակներից, չորս տարրերի հետ կապուած պատկերացումը հետաքրքիր շատ դրսեւորումներ է ունեցել¹⁹: Այդ դրսեւորումներից, յիշուի, ամենակարե-

16. Ստ. Մնացականեան, Պահպանիչ Խորհրդանշանները Միջնադարեան Հայ Քանդակագործութեան մէջ, «Պատմա-Բանասիրական Հանդէս», 1970, թիւ 3, էջ 191-192:

17. Արիստոտել, Գիրք Ա., գլուխ Դ., §8:

18. Անանիա Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն եւ Տոմար, Երեւան, 1940, էջ 3-4:

19. Ասատուր Մնացականեան, Հայկական Զարգարուեստ, Երեւան, 1955, էջ 141-208, յատկապէս՝ էջ 185-204: Նոյնի՝ Անիի Բանաստեղծ Վարդան Անեցին եւ Նրա Ներբողը, «Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 10, Երեւան 1971, էջ 266-275:

ւորը քառաթեւ խաչն է: Նոյն պատկերացման շատ ցայտուն դրսեւորումն է նաեւ երկնային կառքը՝ չորս լծկաններով, որոնք սովորաբար լինում են՝ մարդ, առիւծ, եզ եւ արծիւ: Հասկնալի է, որ հին մարդիկ այս ընտրութեան մէջ եւս կոնկրետ իմաստ ու բովանդակութիւն են դրել: «Ինչպիսի առաւել վեհ կերպարներ կարող էին փոխ առնել բնութիւնից մարդիկ, որոնք փորձում էին գտնել բարձրագոյն էակի իմաստութեան, ուժի եւ ամենագոյութեան մասին իրենց պատկերացումների մարմնաւորումը: Ի՞նչը կարող էր աւելի լաւ անձնաւորել խելքն ու գիտելիքները, քան մարդու գլուխը, ոյժը՝ քան առիւծի մարմինը, ամենագոյութիւնը՝ քան թռչունի թեւերը»²⁰: Աւելացնենք. եւ ի՞նչը կարող էր աւելի լաւ մարմնաւորել աշխատանքը, կենսական բարիքի ստեղծման գործին բերած անխոնջ մասնակցութիւնը, քան եզը: Իսկ եթէ եզան փոխարէն երբեմն էլ հանդէս է գալիս ցուլի պատկերը, ապա չի կարելի մոռանալ, որ «Ցուլի հեթանոսական պաշտամունքը ոչ միայն ուժի եւ աշխատանքի, այլեւ սիրոյ եւ բեղմնաւորութեան (հետեւաբար՝ դարձեալ կեանքի յարագոյութեան ապահովման) երեւոյթների պաշտամունքն էր»²¹:

Քրիստոնէական եկեղեցին այս չորս տարերքի ուժերով ընթացող երկնային կառքի վրայ բազմած ներկայացնում էր Քրիստոսին: Քրիստոսն է հզօր կառավարը, որ սանձել է տարերքը եւ իշխում է յաւերժութեան վրայ: «Այլ նա աւասիկ իբրեւ զկառս իմն լծեալ չորից երիվարաց զաշխարհս տեսանեմք, ի ջերմութենէ, ի ցրտութենէ, ի ցամաքութենէ եւ ի խոնաւութենէ. եւ զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար, որ զչորս կարգեցողսն ընդ միմեանս ի հաշտութեան եւ ի հաւանութեան պահեալ նուաճէր...»²²:

Կառքի փոխարէն էլ շատ յաճախ հանդէս է գալիս երկնային գահոյքը, կամ՝ աթոռը, վրան բազմած աստուածութեամբ հանդերձ: Իսկ աթոռին լծուած են դարձեալ նոյն կենդանակերպները, որոնց մէջ, ըստ աւանդութեան, ընդունուել են չորս աւետարանիչները:

Զարդարուեստի բազմաթիւ ստեղծագործութիւններում երկնային կառքը երբեմն էլ ներկայացւում է միայն նրա, այսպէս կոչուած, լծկանների միջոցով, եւ դերաբաշխման մէջ փոփոխութիւններ են կատարւում, յիշեալ հնաւանդ պատկերի ամբողջութիւնը խախտւում է, եւ նրա փոխարէն հանդէս են գալիս, մարդ, երկու եզ, մէկ արծիւ, կամ՝ երկու եզ, երկու արծիւ, նաեւ՝ երկու արծիւ, երկու առիւծ,

20. Կ. Կերամ, Աստուածներ, Դամբարաններ, Գիտնականներ, Երեւան, 1966, էջ 290: Հմմտ. Աս. Մնացականեան, Անիի Բանաստեղծ... էջ 269-270:

21. Աս. Մնացականեան, Անիի Բանաստեղծ... էջ 273:

22. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 13:

կամ՝ մէկ եզ, մէկ առիւծ, երկու արծիւ: Պարսկական մի հին յուշարձանում («Սոսրով Փարուեզի ժամացոյցը») երկնային կառքին լծուած են միայն չորս եզներ, որոնք տանում են Լուսնի աստուածութեանը²³: Կիլիկեան յայտնի Աւետարանի արծաթէ կազմի վրայ երկնային կառքին լծուած են մարդ, խոյ, արծիւ եւ առիւծ, բոլորն էլ թեւաւոր²⁴: Իսկ Սեւանի Ս. Առաքելոց վանքի դրան վրայ քանդակուած երկնային կառքի լծկաններն են՝ արծիւ, մարդ, առիւծ եւ եզ²⁵: Վերջինս երկնային կառքի ցայտուն պատկերն է եւ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս լծկանները կառքում բազմած Քրիստոսին տանում են յաւերժութեան ճամբաներով:

Նման օրինակներ կարելի է շատ բերել: Նրանք առկայ են ինչպէս ճարտարուեստի յուշարձաններում, այնպէս էլ (եւ առաւել եւս) մանրանկարչութեան մէջ, զարդարուեստի միւս բնագաւառներում: Դժուար է ասել, թէ այս բնագաւառներից որի՞ն է պատկանում առաջնութեան պատիւը: Կարեւորն այն է, որ ժողովրդի գեղարուեստական մտածողութեան մէջ չորս կենդանակերպարներն ունեն իրենց կոնկրետ նշանակութիւնը, եւ այն անպայման զուգորդում է բնութեան չորս տարերքի եւ նրա հիմքի վրայ ստեղծուած միւս պատկերային երեւոյթին՝ երկնային կառքի կամ դահի հետ:

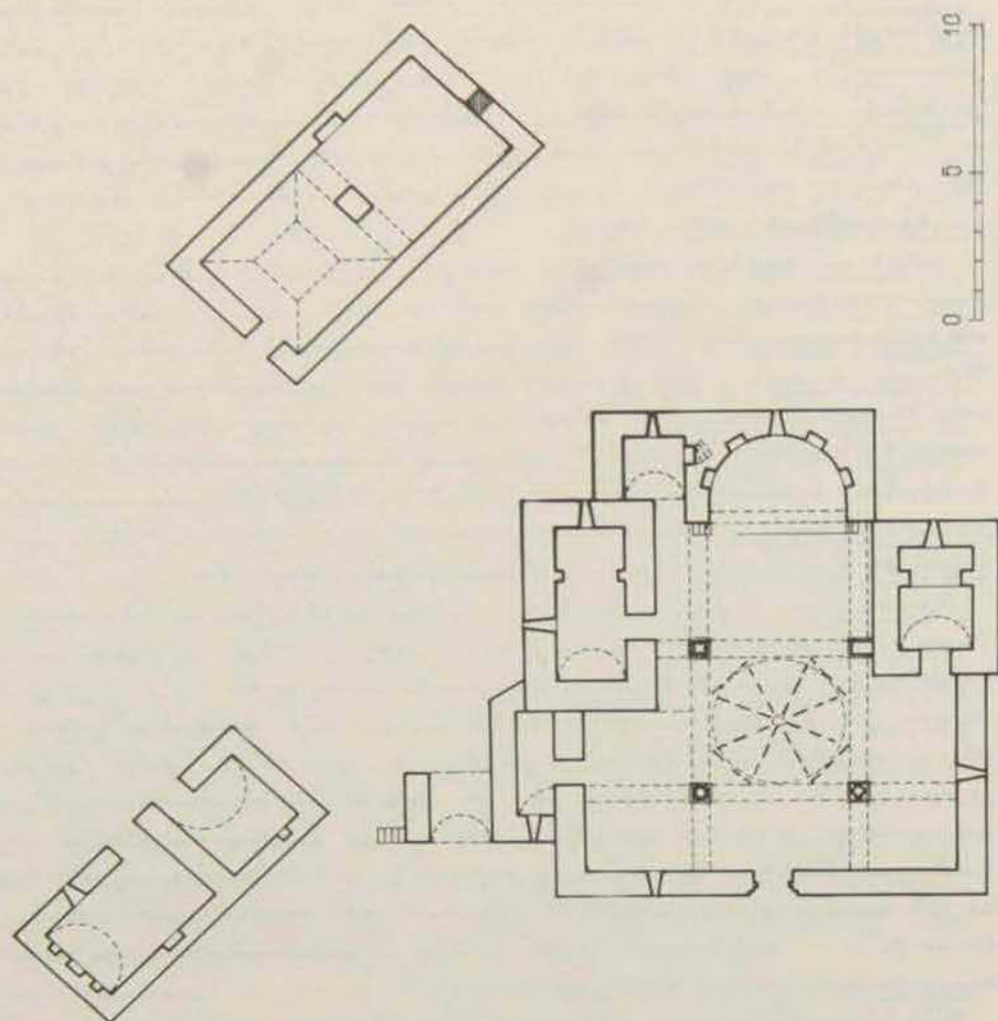
Անհրաժեշտ է վերստին յիշել, որ երկնային կառքի տեսարանում (նրա չորս կենդանապատկերներում), ինչպէս վերը տեսանք, կարեւորը ոչ թէ կենդանիների հաստատուն գերաբաշխումն է, այլ քառեակը: Հաւանական է, յուշարձանի ստեղծողից, կոնկրետ միջավայրից ու պայմաններից էր կախուած լինում, թէ չորս թիւն ինչո՞վ պէտք է լրացուէր: Եւ պատահական չէ, որ Սանահինի ու Գանձասարի շինարարները նախապատուութիւն են տուել «մարդ-խոյ-երկու եզ» համադրութեանը: Նրանք այդ լծկաններով են պատկերացրել երկնային կառքը տաճարի գմբէթի ներսում («եւ զօրութիւն իմն ծածուկ կառավար»)՝ անկասկած իբրեւ իրենց երկրագործական ու անասնապահական կեանքի պարզ դրսեւորում:

Գանձասարի ճարտարապետը գմբէթի թմբուկի դրսի մասում, արեւելեան ու հիւսիսային նիստերի վրայ լծկանների շարքում նորից փոփոխութիւն է մտցրել, դարձրել է երկու եզ, երկու արծիւ, վերջիններս՝ ոճաւորուած:

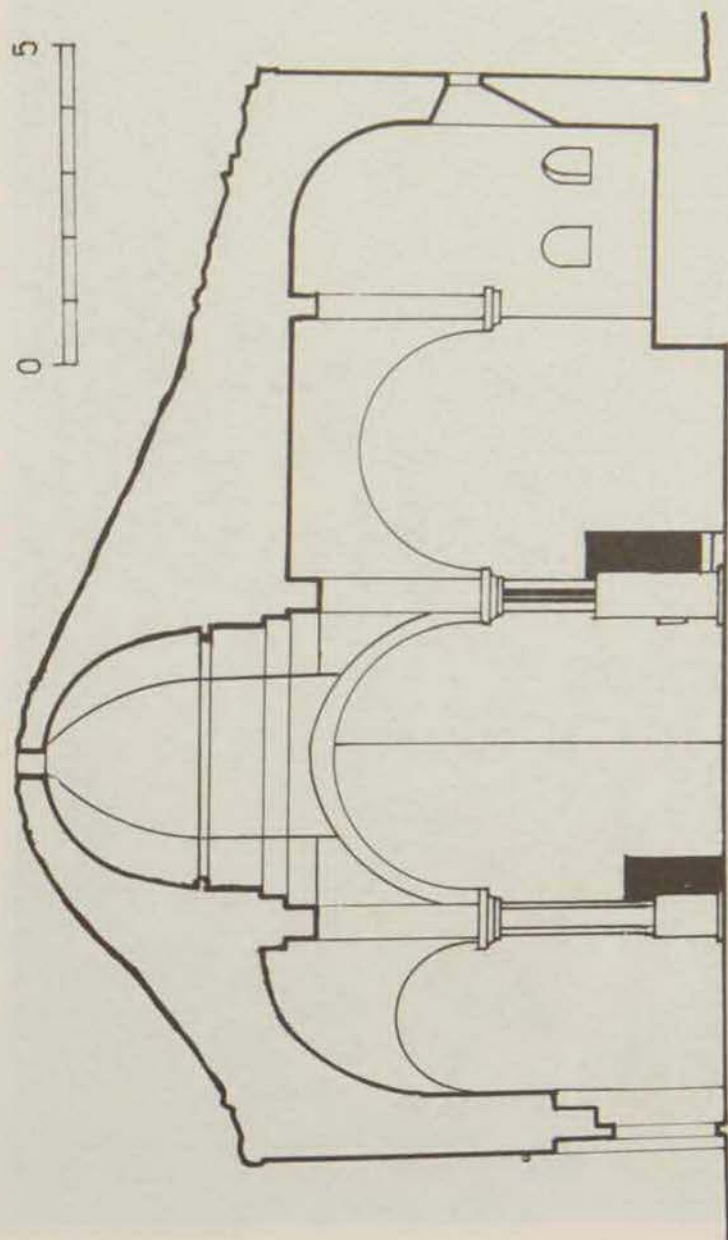
23. Տես՝ Աս. Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուեստ*, էջ 196-197:

24. Ն. Ստեփանեան, Ա. Զաքարյան, Միջնադարեան Հայաստանի Դեկորատիւ Արուեստը, Լեռնակրատ, 1971, Գլ. 156 (ռուսերէն):

25. Նոյնը, լուսանկար 166: Կազմողներն այս նկարը կոչել են «Քրիստոս՝ Ամենափրկիչ», որ անբաւարար է:

Նկ. 1. ԽԱՇՆԱԲԵՐԴԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՅԱՏԱԿԱԳԻԾԸ
(Զափագրություն՝ Կ. Ղաիրամանեանի)

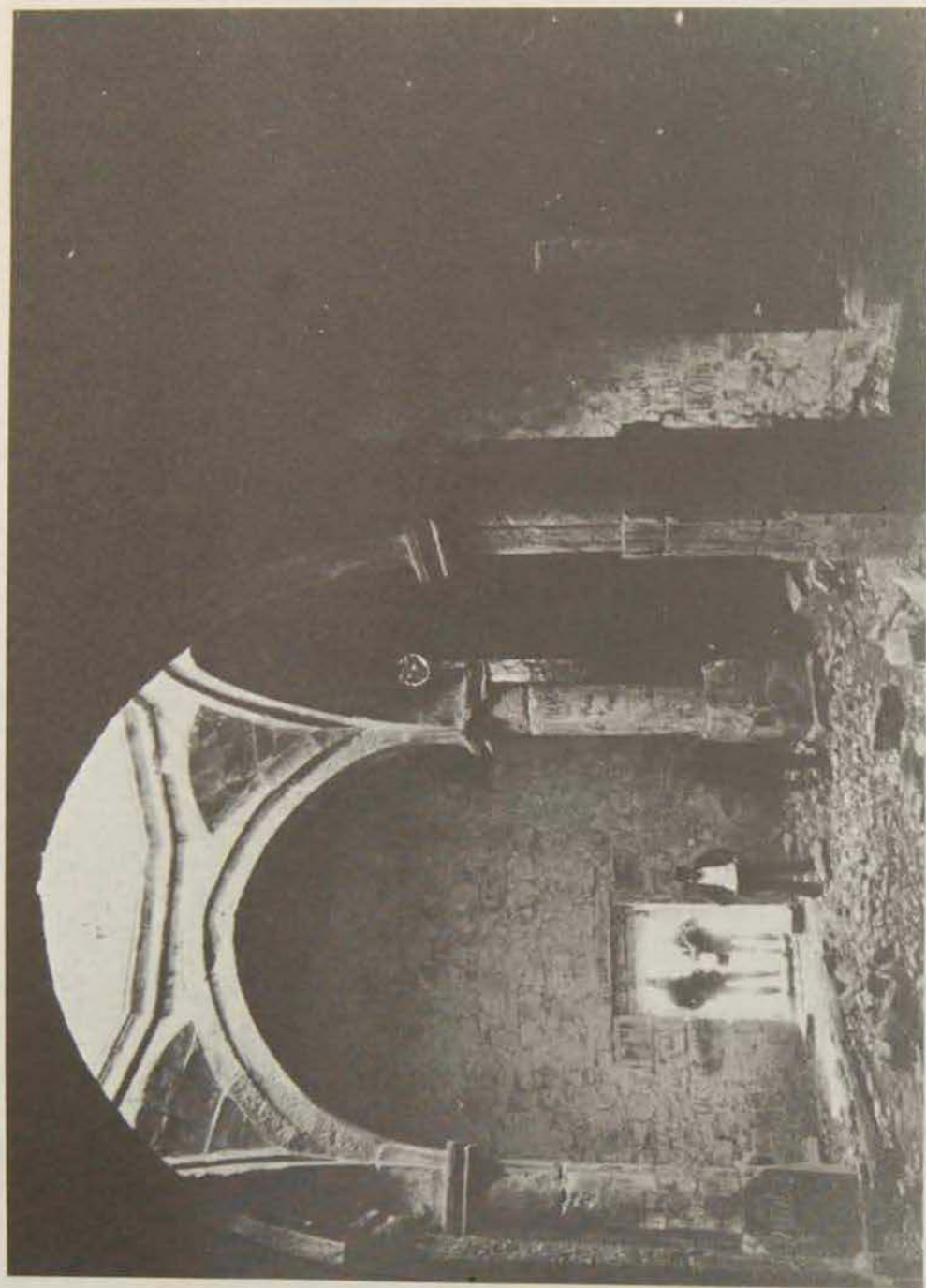
Նկ. 2. ԽԱՅՐԱՎԱՆՈՒԹԻ ՆԿԵՂԵՑՈՒ ԸՆԴԵՐԿԱՑՆԱԿԱՆ ԿՏՐՈՒԱԾՔԸ
(Զափագրութիւն՝ Կ. Ղափառամանեանի)

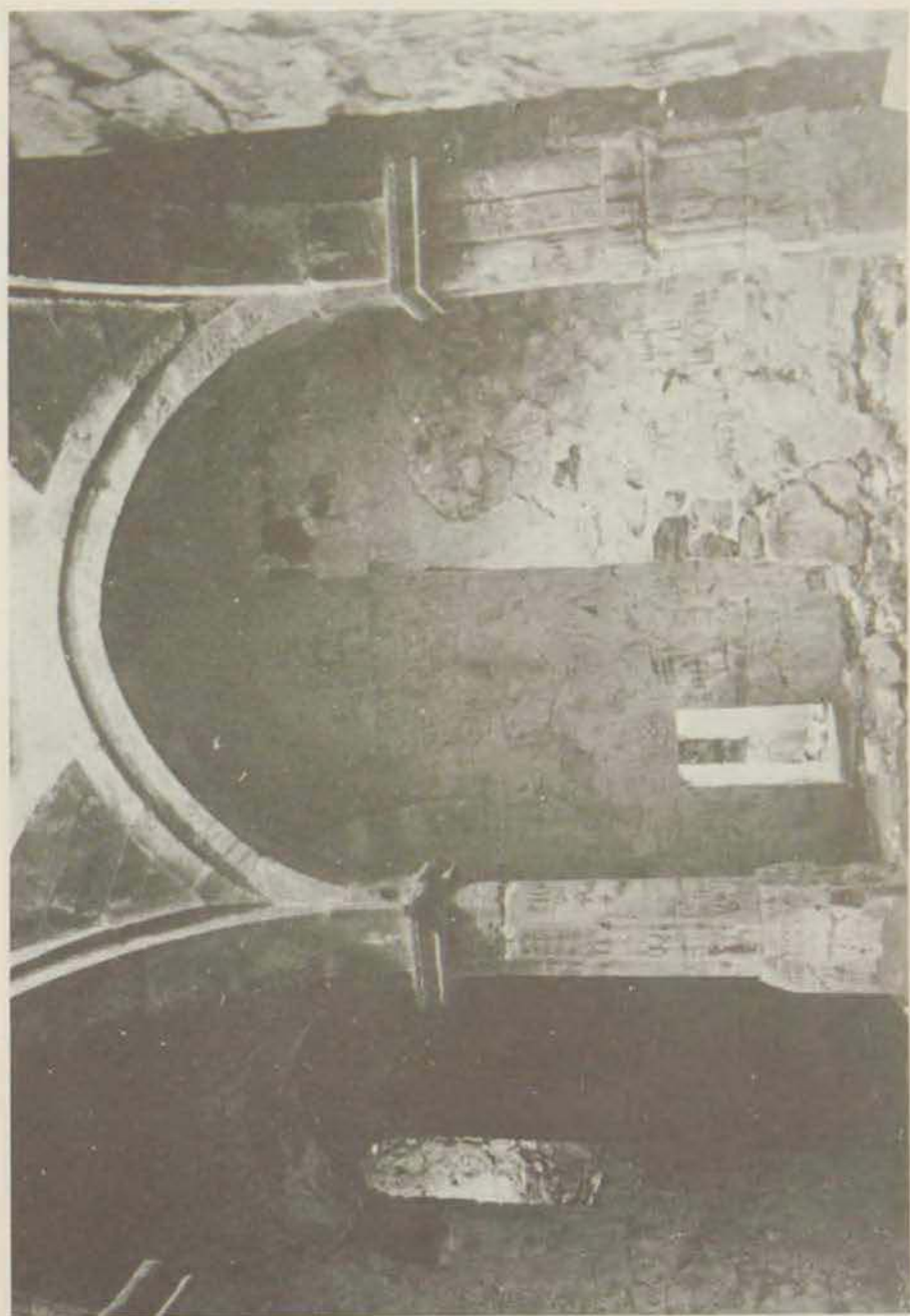
Նկ. 3. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ՏԵՍԳԸ ՀԱՐԱԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻՑ

Նկ. 4. ԽԱՔՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՒ ՋԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ՄԻՋԵՒ ԴՐՈՒԱԾ ԽԱՉԲԱՐԵՐԸ

Նկ. 5. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍՔԸ ԴԷՊԻ ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

ՆՊ. 6. ԽԵԹՐԱՆԱԿԻ ԽԱՅՆԵՑՈՒ ՆԵՐՈՒ ՏԵՐԵՐ ԴԷՊԻ ՀԻՒՌՈՒ

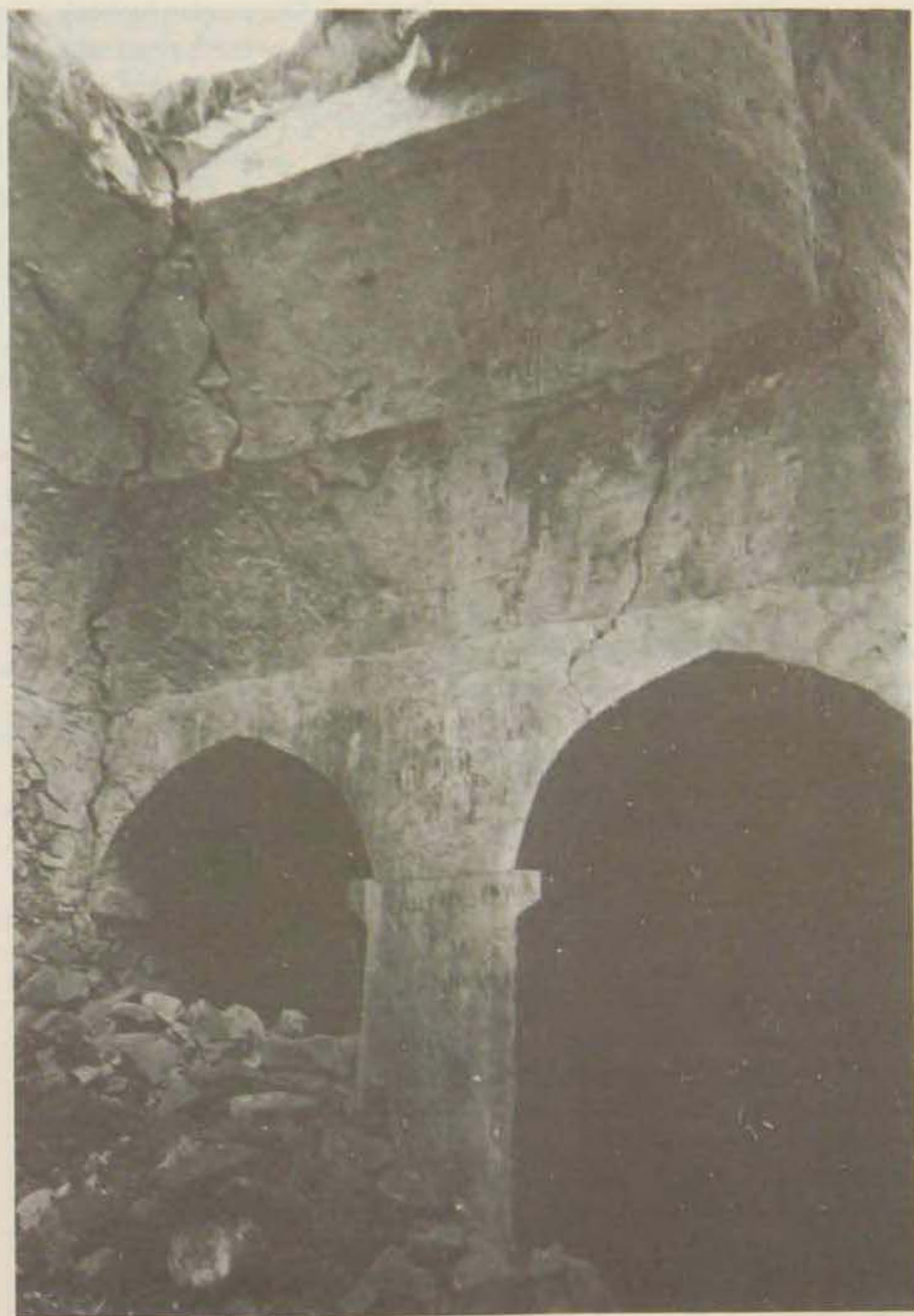
Նկ. 7. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՄՈՅԹԻ ՍՏՈՐԻՆ ՄԱՍԸ

Նկ. 8. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔԻ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՐԱԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՍԻՒՆԻ ԽԱՐԻՍԻԸ

Նկ. 9. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ, ԶԱՆԳԱԿԱՏԱՆ ԱՐԵՒԻՄՏԵԱՆ ՀԱԿԱՏԸ

Նկ. 10. ԽԱԹՐԱՎԱՆՔ, ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՆԵՐՍԻ ՏԵՍՔԸ

Արցախ-Նաչնի միջնադարեան շինարար ճարտարապետներն ու քանդակագործները գիտէին վերը քննութեան առնուած յարգարանքի իմաստն ու դերը: Նրա ապացոյցն են վանական կառոյցներում եւ առանձնապէս Սաղաւմանքում եղած այդ տիպի քանդակների տեղը, դասաւորութիւնը, թողած տպաւորութիւնը:

Նոյնը կարելի է ասել նաեւ այս վայրերում ընդօրինակուած ձեռագրերի մանրանկարչութեան մասին: Մեզ հասած բազմաթիւ ձեռագրերի նկարազարդումներում տեղ են գտել երկնային կառքի կամ գահի, նրա լծկանների ամենատարբեր դրսեւորումներ, որոնց բացատրութիւնը շատ լաւ տալիս են հենց իրենք՝ հեղինակները, նոյնիսկ գրիչները: Ահա այդպիսի շատ օրինակներից մէկը. Ամարասի հովանու տակ, էրերի (այժմեան Հերհեր) Սբ. Գրիգորիս եկեղեցու եպիսկոպոս-գրիչ Ստեփաննոսն իր ընդօրինակած յիշատակարաններից մէկում ձեռագրի մասին ասում է. «Սայ նմանի չորեքկերպեան կենդանեացն, որ յաթոռ կազմեալ ամենասուրբ երրորդութեանն եւ միածնութեանն. մարդն՝ Մատթէոս, առիւծն՝ Մարկոս, եղն՝ Ղուկաս, արծիւն՝ Գովհաննէս, որ արքա անուանեցաւ»²⁶:

Սաղաւմանքի գլխաւոր տաճարի ներսի չորս սիւնների մոյթերին քանդակուած եզան ու խոյի գլուխները եւս մեզ տանում են դէպի միջնադարեան ճարտարապետական կառոյցներում, ինչպէս նաեւ մանրանկարչութեան ու արուեստի այլ բնագաւառներում լայնօրէն տարածուած չորս կենդանակերպների գաղափարական ակունքները եւ բացայայտում նրանց սերտ աղերսը աշխարհի նիւթականութիւնը կազմող չորս տարրերի մասին հին փիլիսոփայական պատկերացումների հետ:

*

* *

Սաթրաւանքը մինչեւ օրս չէր չափագրուել, ուսումնասիրուել եւ ներկայացուել գիտական գրականութեան մէջ: Դրա պատճառներից մէկն էլ վանքի դժուարամատչելի դիրքն էր: Սաթրաւանքի համալիրի շէնքերը տարածքի սահմանափակ չափերի պատճառով միմեանց բաւական մօտ են տեղադրուած: Միաժամանակ տեղանքի զգալի թեքութեան պատճառով նրանք կառուցուած են տարբեր բարձրութեան հարթակների վրայ: Հրուանդանի գազաթին գտնուում են եկեղեցին, զանգակատունը, դարպասը, խուցերը, նրանցից ներքեւ բնակելի մեծ շէնք է: Ամենացածր հարթակի վրայ՝ աշխարհիկ մի այլ կառուցուածք

26. Մատեմատիկական Զեմ. թիւ 7542, էջ 303բ-304ա:

(գրատունը): Այս երկու շէնքերը, տեղանքի թելադրանքով, եկեղեցու նկատմամբ շեղ են դրուած, եւ ձգւում են հարաւ-արեւելքից դէպի հիւսիս-արեւմուտք: Վանքի բոլոր շէնքերը կառուցուած են կոպիտ մշակուած բազալտէ քարերից, կրաշաղախով: Միայն եկեղեցու անկիւնները, սիւները, կամարները, մուտքի շրջանակը շարուած են սրբատաշ բազալտից: Խաթրավանքը գտնւում է անտառապատ լեռնաբազուկի վրայ, որի հետեւանքով այն լրիւ քողարկուած է ծառերով: Համալիրի հիմնական շէնքերը համեմատաբար լաւ են պահպանուել, միայն տեղ-տեղ թափուած են երեսպատման եւ եկեղեցու քիւի որոշ քարեր: Քանդուած են բնակելի խուցերը, որոնց հիմնապատերն են սոսկ մնացել:

Համալիրի հարաւային մասում եկեղեցին է եւ նրան հիւսիսից կից զանգակատունը: Խաթրավանքի եկեղեցին իր ճարտարապետութեամբ զգալի տարբերւում է միջնադարեան Հայաստանի միւս բոլոր եկեղեցիներից՝ այն ունի բարդ կազմութիւն եւ փաստօրէն բաղկացած է երեք եկեղեցիներից, որոնք, սակայն, մի օրկանական ամբողջութիւն են կազմում: Այդ եկեղեցախմբի բաղկացուցիչ տարրերն են երկու միանման, թաղածածկ մատուռները եւ նրանց միջեւ կառուցուած քառասիւն գմբէթաւոր եկեղեցին, շինուած 1204 թ. Յովհաննէս վարդապետի կողմից: Մատուռներից հիւսիսայինը նուիրուած է Սբ. Պրոկոպիոսին, հարաւայինը՝ Սբ. Մինասին²⁷:

Յուշարձանախմբի շինարարական-ճարտարապետական հետազօտութիւնը ցոյց է տալիս, որ մատուռները նախորդել են եկեղեցու կառուցմանը եւ հաւանաբար շինուել են 12-րդ դ. վերջին տասնամեակում: Նրանք ունեն պարզ կառուցուածք՝ արեւելքից-արեւմուտք ձգուող թաղածածկ, ոչ մեծ դահլիճներ են ($2,2 \times 3,5$ եւ $2,4 \times 2,5$ չափերի), որոնք արեւելքից աւարտւում են ուղղանկիւն խորաններով: Վերջիններս ունեն եկեղեցիների աղօթասրահների լայնութիւնը, սակայն տարբեր խորութիւն եւ դահլիճներից անջատւում են որմնասիւններով եւ նրանց միջեւ ձգուող կամարով: Խաթրավանքի մատուռների այս առանձնայատկութիւնը՝ խորանի ուղղանկիւն ձեւը 12-13 դդ. բաւական տարածուած էր հայ ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցում²⁸: Միանաւ, ուղղանկիւն խորանով եկեղեցիներ ու մատուռներ կան Դաղիվանքում, Գտիչի վանքում, Հիւրեկավանքում,

27. Սարգիս վրդ. Զալախանց, Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Ա. մաս, Տիֆլիս, 1842, էջ 205:

28. M.M. Hasratian, *L'Architecture des Eglises Géorgiennes et Arméniennes avec un Sanctuaire Rectangulaire à l'Intérieur. IIe Symposium International sur l'Art Géorgien, Tbilissi, 1977.*

եղիչէ Առաքեալի վանքում, եւ այլն: Ուղղանկիւն խորան ունի նաեւ Արցախում Պտկենքերգի վանքի քառամոյթ գմբէթաւոր եկեղեցին:

Խաթրավանքում եկեղեցին շինելիս պահպանել են այս մատուռները, նրանց ներառնելով նորակառոյց տաճարի յատակագծային եւ ծաւալատարածական յօրինուածքներում: Այդ է պատճառը, որ վանքի եկեղեցին ունի բաւական արտասովոր ճարտարապետութիւն, որն արտայայտուում է ինչպէս նրա ասիմետրիկ յատակագծում, այնպէս էլ արտաքին կերպարում: Այն քառասուն գմբէթաւոր կառուցուածք է, ընդորում գմբէթը տեղադրուած է ոչ թէ դաշլիճի մէջտեղում, ինչպէս ընդունուած էր Հայաստանի նոյնատիպ յուշարձաններում, այլ արեւմտեան կողմում: Դա պէտք է բացատրել միանաւ մատուռների առկայութեամբ, ընդորում նրանք ներառուած են եկեղեցու մէջ ոչ թէ ամբողջովին, այլ ծաւալների կիսով չափ, այնպէս, որպիսի մուտքերը բացուեն դէպի եկեղեցու դաշլիճը: Վերջինս արեւելքից աւարտուում է բեմի կիսաշրջանային խորանով, որի միայն հիւսիսային կողմում կայ աւանդատուն: Այն ուղղանկիւն է, թաղածածկ եւ վերելում ունի թաքստոց, որի մուտքը աւանդատան հարաւային պատի խորշից է:

Սովորաբար քառամոյթ գմբէթաւոր եկեղեցիների ներքին տարածութիւնը սիւների միջեւ ձգուող կամարներով բաժանուում է ինը հատուածի: Սակայն Խաթրավանքում հարաւ-արեւելեան հատուածը լրիւ զբաղեցնում է հարաւային մատուռը, իսկ հիւսիսային մատուռի ծաւալը գրաւում է հիւսիս-արեւելեան հատուածի կէսից աւելին, որի պատճառով այն վերածուել է նեղ միջանցքի, ուր բացուում է մատուռի միակ՝ հարաւային կողմում տեղադրուած դուռը: Հետաքրքրական է այն հատուածների ծածկի ձեւը՝ այն հիմնականում քառորդ գլանի կտրուածք ունեցող թաղով է իրականացուած: Բացառութիւն են կազմում կեղրոնական, կիսաշրջանաձեւ թաղով ծածկուած հարաւային եւ արեւելեան հատուածները: Վերջինս ունի առաքաստային փոխանցումով ուռուցիկ ծածկ, որը, սակայն արտաքուստ, չէնքի ծաւալում չի արտայայտուում: Ինչ վերաբերում է կեղրոնական հատուածին, ապա այստեղ գմբէթն է, որն իր լուծումով եզակի է միջնադարեան Հայաստանի եկեղեցիների համար եւ փոխառուած է հայկական ճարտարապետութեան ստեղծած գաւիթների ու ժամատների գմբէթների ձեւից: Խաթրավանքի գմբէթը (4,4 մ. տրամագծով) թմբուկ չունի: Գմբէթակիր կամարների միացման անկիւններում տեղադրուած առաքաստների միջոցով գմբէթատակ քառակուսին վերածուում է ութանկիւնի, որի վրայ բարձրանում է ներսից ութակող, գագաթում բաւականին մեծ երդիկով գմբէթը: Երդիկը աղօթասրահի լուսաւորութեան հիմնական աղբիւրն է, որովհետեւ բացակայում է լու-

սամուտներով թմբուկը, իսկ եկեղեցու արտաքին պատերում լուսամուտները սակաւաթիւ են եւ բաւական նեղ:

Հայկական եկեղեցական ճարտարապետութեան համար գմբէթի այս անսովոր ձեւի (առանց թմբուկի) խաթրավանքում կիրառման գաղտնիքը բացատրուում է եկեղեցին կառուցող անձնաւորութեան կենսագրութեան մի կարեւոր փաստով. Յովհաննէս վարդապետը մինչեւ խաթրավանք տեղափոխուելը եղել է Սանահինի վանքի առաջնորդը եւ այնտեղ կառուցել է Ամենափրկիչ եկեղեցին եւ նրա գաւիթը (1181 թ.)²⁹: Իսկ Սանահինի գաւիթը հայ ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ նշանաւոր է նրանով, որ այնտեղ առաջին անգամ ձեւաւորուում են չորս յենակէտներով գաւիթների ծաւալատարածական լուծման նոր սկզբունքները: Սանահինի, աւելի ուշ կառուցուած Գոշավանքի (1197 թ.) եւ Կեչառիսի գաւիթներում (12-րդ դ. վերջ 13-րդ դ. սկիզբ) հանդէս է գալիս ծածկի քառաճակտուն ձեւը եւ համարեա վերանում է գմբէթի թմբուկը³⁰: Ահա նոյն երեւոյթին հանդիպում ենք նաեւ խաթրավանքում: Յովհաննէսը խաթրավանքի եկեղեցում կիրառեց ոչ միայն Սանահինի գաւիթի գմբէթի ձեւը, այլեւ գաւիթներին բնորոշ գմբէթակիր սիւներ, այն դէպքում, երբ հայ ճարտարապետութեան չորս յենակէտներով բոլոր գմբէթաւոր եկեղեցիներն ունեն մոյթեր, ոչ թէ սիւներ: Սակայն խաթրավանքում սիւներն իրենց ձեւով տարբերւում են գաւիթների եւ ժամատների սիւներից, որոնք զանգուածեղ են, միակտուր քարից եւ կտրուածքում չրջանաձեւ են կամ բազմանիստ³¹: խաթրավանքի արեւմտեան կողմի սիւները կտրուածքում ուղղանկիւն են, երկու կողմից կիսաշրջան կցուած, հիւսիս-արեւելեան սիւնը քառակուսի է, չորս անկիւնները երեք քառորդ շրջաններով մշակուած: Իսկ հարաւ-արեւելեան սիւնի փոխարէն ուղղանկիւն որմնամոյթ է, հպուած հարաւային մատուռի պատին:

Սիւները նստում են ոչ թէ խարիսխների, այլ բարձր պատուանդանների վրայ, ընդ որում հիւսիս-արեւելեան սիւնի պատուանդանը միւսների համեմատ կրկնակի բարձր է եւ հաւասար սիւնի բարձրութեանը: Սիւներն ունեն խոյակներ, բաղկացած սալիկից, կրկնաձեւ միջին մասից եւ կիսագլանիկից: Հետաքրքիր է, որ խաթրավանքի խոյակների ձեւն ունեն Դադիվանքի պալատական դահլիճի սիւների

29. Կ. Ղաֆաղարեան, Սանահինի վանքը եւ նրա Արձանագրութիւնները, Երեւան, 1957, էջ 27:

30. Սո. Մնացականեան, Հայկական Գաւիթների ճարտարապետութիւնը, Երեւան, 1952, էջ 43-53 (ռուսերէն):

31. Նոյնը:

խոյակները, կառուցուած Խաթրափանքից ընդամէնը եօթ տարի յետոյ, եւ վերջինիս ճարտարապետական ձեւերի ակնյայտ ազդեցութեամբ³²։ Ուշագրաւ են պատուանդանների վրայի քանդակները։ Հարաւ-արեւմտեան սիւնի պատուանդանի հիւսիսային երեսին առիւծի գլխի ոճաւորուած քանդակ է, հիւսիս-արեւելեան սիւնի պատուանդանի արեւմտեան երեսին խոյի որմնամոյթի դէպի գմբէթատակ տարածութիւնը նայող կողմին՝ եզան գլուխներ, իսկ որմնամոյթի պատուանդանի արեւմտեան երեսին՝ օղակաձեւ գալարուած զոյգ օձեր։ Կենդանակերպ այս քանդակները պահպանիչ խորհրդանշաններ են եւ բաւական տարածուած են հայ ճարտարապետութեան մէջ³³։ Պատուանդանների անկիւնները, խորանի կամարակապ խորշերից եզրայինները ունեն ստալակտոտային քանդակներ։ Ընդհանուր առմամբ Խաթրափանքի դեկորատիւ յարդարանքը շատ զուսպ է։ Նշուած քանդակներից, սիւների խոյակներից բացի գեղարուեստական մշակում (ընդորում չափ համեստ) ունի եկեղեցու գլխաւոր՝ արեւմտեան մուտքը, որի դրան ուղղանկիւն բացուածքը ներառուած է կամարակապ վերջաւորութեամբ խորշի մէջ, որի կողերը մշակուած են կիսասիւնիկներով։ Սակայն Խաթրափանքի արտաքին ճակատների յարդարանքի կարեւոր տարրեր պէտք է համարել այն բազմաթիւ խաչքարերը, որոնք տեղադրուել են շարուածքի մէջ եւ զգալի աշխուժացնում են պատերի մակերեսները։

Եկեղեցին ունի համարեա խորանարդաձեւ ծաւալ. չկան ճակատոններ, պատերն աւարտում են միեւնոյն բարձրութեան վրայ եւ տանիքը լուծուած է եղել բրգաձեւ, ընդորում մատուռները ծածկուել են եկեղեցու տանիքի լանջերի շարունակութեամբ։ Եկեղեցին ունեցել է կղմիւնտրէ ծածկ. ինչպէս տանիքին, այնպէս էլ շէնքի շուրջը թափուած կան բազմաթիւ կղմիւնտրներ, միայն մէկ տիպի (կիսադլանաձեւ) պատկանող։ Խաթրափանքը հարուստ է արձանագրութիւններով՝ շինարարական, նուիրատուական եւ այլն։ Արձանագրութիւններից պարզուում է միջնադարեան Հայաստանի շինարարական գործի կազմակերպման մի հետաքրքիր մանրամաս՝ շէնքի առանձին մասերը (սիւն, կամար, բեմի սեղան) շինուել են առանձին մեկենասների միջոցով³⁴։ Խաթրափանքը նորոգուել է 1691 թ. Յովհաննէս, Բարսեղ, Աթանաս եւ Դազար վարդապետների ձեռքով³⁵։ Սակայն այդ վերա-

32. Տես՝ Բ. Ուլուրաբեան, Մ. Հարաբեան, Դադիփանք, «Հայկական Հայագիտական Հանդէս», Ը. հոր., 1980, էջ 7-54։

33. Ստ. Մնացականեան, Պահպանիչ խորհրդանշանները Միջնադարեան Հայ Բանդակագործութեան մէջ, «Պատմա-բանասիրական Հանդէս», 1970, քի 3։

34. Մ. Բաբխուդարեան, Արցախ, էջ 194-195։

35. Նոյնը, էջ 195։

նորոգման ընթացքում չի փոխուել կամ աղաւաղուել վանքի շէնքերի ճարտարապետութիւնը:

Խաթրավանքի եկեղեցուն կից, նրա հիւսիսային ճակատի արեւմտեան կողմում, այդ կողմի դրան դիմաց, կառուցուած է վանքի զանգակատունը: Այն շինել է 14-րդ դ. առաջին քառորդում Վահրամ իշխանի որդի Սարգիս Եպիսկոպոսը († 1333 թ.), որ կառուցել է նաեւ Դադիվանքի, Գետամէջի, Ծար գիւղաքաղաքի զանգակատները³⁶: Եկեղեցու դրան առջեւ շինուել է ուղղանկիւն, քառորդ զլանի կտրուածք ունեցող թաղով ծածկուած մի նեղ սենեակ, որին հիւսիսից կից է զանգակատունը: Սենեակի կտուրին, զանգակատան եւ եկեղեցու միջեւ կանգնեցուել են երկու գեղաքանդակ խաչքար:

Զանգակատունը Խաթրավանքում ուղղանկիւն, սլացիկ համաչափութիւններով աշտարակ է, որի առաջին յարկը թաղածածկ դարպաս է, իսկ երկրորդ յարկն ունի արեւմտեան կողմում կամարակապ մեծ խորշ, որտեղ կախուել են զանգերը:

Հայաստանի 13-14-րդ դդ. զանգակատները չունէին կանոնիկ մշակուած ճարտարապետական ձեւ, որի պատճառով ամէն մի վանքում նրանք լուծուած են տարբեր եւ ինքնատիպ³⁷: Տարբեր է եւ նրանց տեղադրութիւնը՝ սովորաբար զանգակատները կանգնեցուել են եկեղեցիների արեւմտեան կողմում, սակաւ՝ հարաւային: Խաթրավանքում հիւսիսային տեղադրութիւնը եղակի է (Գոշավանքի հիւսիսային կողմում զանգակատունը սկզբանապէս դրատան շէնք է եղել, Գորբերում այն նոյնպէս հիւսիսային կողմում է, սակայն առանձին է կանգնած եկեղեցուց որոշ հեռաւորութեան վրայ): Զանգակատների առաջին յարկը, եթէ նրանք եկեղեցուն արեւմուտքից կից են կառուցուած, սովորաբար կամարակապ բաց սրահ է եւ ծառայում է որպէս անցում դէպի եկեղեցու գլխաւոր մուտքը: Առանձին կանգնած զանգակատներում առաջին յարկերը տարբեր նշանակութիւն են ունենում (մատուռ, դամբարան, գրատուն եւ այլն): Դարպասի եւ զանգակատան զուգակցման միւս յայտնի օրինակը Կարբիում է, որտեղ ըստ շինարարական արձանագրութեան 1338 թ. շինուած զանգակատան (վերին մասը վերականգնուած է 17-րդ դ.) առաջին յարկը դարպաս է: Սակայն Կարբիում երկրորդ յարկը եկեղեցի է, որի վրայ բարձրանում է սիւնաշար գմբէթը: Խաթրավանքի զանգակատունն իր կերպարով աւելի նմանուում է Սպիտակաւոր Աստուածածինի վանքի պարիսպի

36. Նոյնը, էջ 207:

37. Յ. Խալիփսլան, Հայկական Զանգակատների ճարտարապետութեան Ազգային Առանձնաշատկութիւնները, «Ճարտարապետական ժառանգութիւն» ժողովածու, Մոսկուա, 1973, թիւ 21 (ռուսերէն):

արեւմտեան պատի վրայ կառուցուած աշտարակածեւ զանգակատունը (այն տարբերութեամբ, որ այստեղ կամարակապ խորշը միջանցիկ բացուածք է)։ Խաթրավանքում զանգակատունը, Սպիտակաւորի պէս, հաւանաբար ունեցել է երկթեք ծածկ, որն այժմ չի պահպանուել։ Մուտքը դէպի երկրորդ յարկ այստեղ իրականացուած է հիւսիսից կից քարէ աստիճանների միջոցով։

Զանգակատան դարպասը վանքի համալիրինը չէ, այլ ծառայել է որպէս անցում ցածրում տեղադրուած աշխարհիկ, տնտեսական շէնքերից դէպի եկեղեցին։ Վանքի դարպասը, այժմ կիսաւեր, գտնուում է եկեղեցուց հիւսիս-արեւմուտք։ Այն ուղղանկիւն է, թաղակապ, հիւսիսից-հարաւ ձգուած (2,7 մ. երկարութեամբ)։

Եկեղեցուց հիւսիս, նրա նկատմամբ թեք դրուած է մի ուղղանկիւն շէնք, որ պատով միջիցքաժանուած է երկու մասի։ Նրանցից իւրաքանչիւրը հիւսիս-արեւելեան պատից առանձին դռներ ունի։ Շէնքը կիսով չափ խրուած է հողի մէջ եւ նրա կտուրը եկեղեցու բակի փաստօրէն շարունակութիւնն է։ Հիւսիսային, աւելի մեծ սենեակը, որ ծածկուած է շէնքի երկայնական առանցքի ուղղութեամբ ձգուող թաղով, ունի բուխարի, պատերում տնտեսական նշանակութեան խորշեր եւ ակնյայտօրէն բնակելի նշանակութիւն է ունեցել։ Ելնելով նրա չափերի, ողջ շէնքի դիրքից կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է վանահօր բնակարանը։ Նրան կից սենեակը, ծածկուած շէնքի ընդլայնական ուղղութեամբ ձգուող թաղով, ունեցել է օժանդակ, տնտեսական նշանակութիւն։

Խաթրավանքում եկեղեցուց հիւսիս-արեւելք գտնուում է մի խոշոր աշխարհիկ շէնք, որի նշանակութիւնը յայտնի չէ արձանագրութիւններից կամ պատմիչների տեղեկութիւններից։ Այն բաղկացած է երկու քառակուսի շինութիւնից, որոնք միմեանց հաղորդակցւում են երկու կամարակապ բացուածքներով։ Շէնքի միակ մուտքը հիւսիս-արեւմտեան պատից է։ Վանահօր շէնքի նման այն կառուցուածքը նոյնպէս կիսով չափ խրուած է գետնի մէջ։ Նրա երկու շինութիւնները հիւսիս-արեւելեան երկայնական պատում տեղադրուած մէկական փոքր լուսամուտներ ունեն։ Շէնքի մուտքը բացւում է դէպի առանձին դահլիճը, որ ծածկուած է գոցուող թաղերով եւ կեդրոնում ունի խոշոր քառակուսի բացուածք՝ մի հսկայական երդիկ, որն առատօրէն լուսաւորում է դահլիճի ներսը։ Երկրորդ՝ խորքի շինութիւնը նոյնպէս ծածկուած է գոցուող թաղերով, սակայն առանց երդիկի։

Խաթրավանքի այս ինքնատիպ շէնքի նշանակութիւնը որոշելիս պէտք է անդրադառնալ վանքի պատմութեանը եւ Յովհաննէս վարդապետի շինարարական արձանագրութեանը։ Խաթրավանքը 13-րդ դ. սկզբում

վերաշինուել է որպէս Խաչենի իշխանութեան մատենադարան եւ թանգարան: Այստեղ հաւաքուել են Արցախի ձեռագրերը, եւ միաժամանակ գրուել են նորերը, հետեւաբար զուգակցուել է ձեռագրատունը մատենադարանի հետ: Խաթրաւանքը միջնադարեան Հայաստանի հնագոյն մատենադարաններից մէկն է, գուցէ երկրորդը էջմիածնից յետոյ, որ գոյութիւն ունէր արդէն 5-րդ դ. (սրա ժառանգորդն է Երեւանի Մատենադարանը):

Խաթրաւանքի այս շէնքը իր ճարտարապետութեամբ համապատասխանում է միաժամանակ եւ գրչութեան կեդրոնին եւ մատենադարանին: Առաջին քառակուսի դահլիճը մեծ երդիկով նախատեսուած է եղել որպէս ձեռագրատուն, իսկ խոշոր որմնախորշերով յաջորդ դահլիճը ծառայել է մատենադարան-գրապահոց: Սա, ի հարկէ, ենթադրութիւն է, բայց մեր կարծիքով բաւական հաւանական, որի համար հիմք է ծառայում հայկական միջնադարեան գրատների շէնքերի առանձնաշատկութիւնների համեմատութիւնը Խաթրաւանքի այս կառուցուածքի ճարտարապետական յօրինուածքի հետ: «Մեզ յայտնի գրատունները» (Սանահին, Հաղբատ, Գոշավանք, Սաղմոսավանք, Հոռոմոս, Դաղիվանք) համարեա քառակուսի են, բրգաձեւ ծածկով եւ հիմնականում երդիկով լուսաւորուող, պատերում խորշերով, ձեռագրերի պահպանման համար³⁸: Ահա այս բոլորն առկայ են եւ Խաթրաւանքի նոյնատիպ կառուցուածքում:

Խաթրաւանքի միւս շէնքերը, պարիսպը, խցերը չեն պահպանուել: Եկեղեցուց արեւելք, լերան լանջերը դեռ 19-րդ դ. եղել է մի մատուռ, նրանից ցածր՝ վանքի կալերը³⁹: Վանքի դիմաց, ներքեւում, Թարթառ գետի վրայ Գրիգորի իշխանի կին Ասփան, որ մեծ իշխան Տարսայիճի եւ Մինա Խաթունի դուստրն էր, 14-րդ դ. կամուրջ է կառուցում դէպի Խաթրաւանք տանող ճանապարհին եւ նրա մօտ խաչքար կանգնեցնում՝ կամրջի շինարարական արձանագրութեամբ: Կամուրջը նոյնպէս այժմ չի պահպանուել:

Խաթրաւանքի համալիրը միջնադարեան հայ ճարտարապետութեան Արցախի դպրոցի լաւագոյն ստեղծագործութիւններից է: Ցատկապէս արժէքաւոր է նրա եկեղեցու շէնքը, որն իր ինքնատիպ եւ եղակի յօրինուածքով առանձնաշատուկ տեղ է գրաւում Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ:

38. Յ. Խալիփաջեան, Հայաստանի Աշխարհիկ ճարտարապետութիւնը (Բնակելի եւ Հասարակական Շէնքեր), Մոսկուա, էջ 155-183, (ռուսերէն):

39. Մ. Բարխուդարեանց, Արցախ, էջ 196:

THE MONASTERY OF KHAT

BAGRAD OULOUBABIAN, MOURAD HASRATIAN

(Summary)

In the second half of the 12th century, the princely house of Aranshahig was divided into three branches. One of them, the Principedom of Northern Khatchen or Tzar, had the Monastery of Khat as its spiritual and cultural center. During this period the monastery suffered great damage because of Seljuk attacks and an earthquake. But in the early 13th century, under the leadership of Hovhannes Vartapet of Khatchen, the monastery was completely renovated and started to play a central role in the spiritual and cultural life of North-Eastern Armenia. Hovhannes Vartabed built a cathedral in place of one of the old churches, established a library and founded a center for the copying of manuscripts.

The complex of the Monastery of Khat, which includes a cathedral, secondary churches, chapels and living quarters and administrative buildings, is one of the most prominent expressions of the Artsakh School of the Armenian architecture. The authors have presented here for the first time the metrographs of the monastery and discuss its architectural characteristics, and interpret the relief decorations of the four main pillars of the cathedral as well.